

Стефан Смядовски (София, България)

ИЗДАНИЕ НА СТАРОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ

Kazimir Popkonstantinow, Otto Kronsteiner. *Старобългарски надписи. Altbulgarische Inschriften. — Die slawischen Sprachen*, 36, 1994.

Неизкушеният от медиевистиката интелигентен човек знае, че по българските земи са намирани надписи. Някои от тях е виждал в музеите, други е чел в превод. За него надписът е констелация от знаци, съдържаща важна информация, която обаче обикновено му е недостъпна. Изкушеният от медиевистиката знае, че надписите носят много повече информация, отколкото другите подозират, знае още, че тази констелация от знаци заговаря с цената на значителни интелектуални усилия и изисква също значителни знания в един доста широк кръг науки – от лингвистика до метрология. За него една голяма част от българските надписи са също трудно достъпни, въпреки че той иска да използва информацията им – просто липсват добри публикувани сборки от надписи. Затова появата на *Altbulgarische Inschriften* трябва да се приветства. В близо 150-годишната история на проучванията по българска епиграфика в самия край на този период двама автори си поставиха за цел (и сравнително успешно решиха) да съберат на едно място с наборен текст всички надписи, които по изразения в тях граматичен строеж и съответно териториален езиков признак се наричат старобългарски. И докато археологическо-епиграфското наследство по отношение на количеството надписен материал от старобългарската епоха е ве-

че сравнително внушително, то опитите да се събере, организира и тълкува това наследство са плахи и досега са били ограничени като сбор в рамките на един културен и/или политически център (например изследванията на В. Иванова-Мавродинова за надписите от Преслав) или в тези на по-голям район (например старобългарските, среднобългарските, пък и някои надписи от по-новото време в Македония в проучванията на Й. Иванов). Единственият по-претенциозен опит за публикуване на сборка на надписи от IX–XI в.¹ си остана наистина претенциозен със съмнителна на много места изворова основа². В този смисъл публикуването на сборката старобългарски надписи би трябвало да бъде донякъде улеснено, а не затруднено от първоходния характер заради липсата на авторитетни предходни издания. От друга страна обаче, трябва да се държи сметка за едно от основните свойства на епиграфиката – бавната еволюция и паразителната устойчивост на методите ѝ, което е едновременно голяма слабост и безспорно предимство. А първото, и то

¹ Вж. Гошев, И. *Старобългарски глаголически и кирилски надписи*. С., 1961.

² По-подробно у Смядовски, С. *Българска кирилска епиграфика IX–XV в.* С., 1993, 27–28.

писано правило в античната и средновековната епиграфика може най-общо да се изрази така: „Всеки надпис разкрива истинското си значение само когато е поставен в серията или принадлежащия му клас“³. Този железен принцип е спазен в едно огромно число епиграфски проучвания⁴, които познавам, и то дори със създаване на допълнителни ограничения като серии само от едно местонахождение или серии само от определена епоха; серии с една-единствена формула-клише (например с формулата „Тук почива...“) и общо място или серии само с един графичен знак-символ (например фланкираният с алфа и омега хризмон). Авторите на рецензираната книга са се отказали от тази традиция по различни (но необяснени никъде) причини: разнородният характер на находките не улеснява групирането им в повече или по-малко познати серии като надгробни надписи, ктиторски надписи и т. н. Те избират разделянето на надписите по териториален признак в рамките на съвременни административни единици и актуални политически граници и в този смисъл може да се каже, че дори следват известна традиция – по същия начин са построени трудът на В. Бешевлиев за късните латински и гръцки надписи в България⁵ и книгата на Федон Малингудис⁶. Публикувани са надписи с първобългарско (протобългарско) руно писмо, които представляват значителен интерес и които въпреки някои опити⁷ все още се считат за неразчетени и са опитно поле преди всичко на добронамерени

любители. В началото на труда са публикувани седем карти, които дават представа за епиграфските находки по различни признаци – графични системи (кирилица, глаголица или първобългарски руни), езикови признаци (двуезични гръцко-старобългарски), териториален признак (в рамките на днешна България и вън от границите ѝ), както и карта на находките с пряко посочена дата. Не всички надписи са документирани – към някои от тях е приложена снимка, към други рисунка с авторския прочит.

Схемата на изданието на всеки надпис е такава, че в началото са дадени съвсем кратки сведения за мястото, където е открит надписът, сегашното му местонахождение, за характера на материала (камък, вид метал, керамика и т. н.), размери на надписното поле и/или големината на знаците, обща датировка, свръхкратък коментар, наборен текст на самия надпис и превод на немски език. Естественният интерес е към предпоследните два елемента. Вън от всички близки до ума съждения, коментарът на всеки средновековен извор издава степента на участие на учения в прочитане на същия този извор, възможността му да води анкетата в правилна посока. Тъкмо затова в този случай към краткостта като качество изпитвам най-дълбоки резерви. Дори да предположим, че въобще е възможно, пасивното наблюдение не е давало нещо ползотворно в никоя наука. До каква степен обаче ученият може да бъде активен към текста? Адекватният прочит на който и да е исторически документ, към който безусловно спада епиграфският текст, е припокриване или поне приблизителна успоредност при срещите на това, което според терминологията на Пол Рикьор се нарича „свят на текста“ и „свят на читателя“⁸.

Следващите по-долу бележки, въпреки че са с известен методологически оттенък, имат непретенциозен характер. Не-

³ C a g n a t, R. Cours d'épigraphie latine. Paris, 1893, p. 219.

⁴ Вж. например първата по-сериозна сбирка от християнски надписи: Corpus inscriptionum graecarum. Ed. Adolphus Kirchoff. T. 4. Pars. 40. Inscriptiones christianaе. Berolini, 1877, 277–595.

⁵ В е ш е в л и е в, V. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

⁶ M a l i n g o u d i s, Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Bälmus-Halbinsel. T. 1. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979.

⁷ Д о б р е в, П. Каменната книга на първобългарите. С., 1992.

⁸ R i c o e u r, P. Temps et recit. Le Temps raconté. Vol. 3. Paris, 1985, 228–263.

претенциозен в смисъл, че аз не мога да обхвана в подробности епиграфски текстове, които нямат нито снимки, нито надеждни копия. Вниманието към копието на всеки надпис, към всеки отделен знак в него е продиктувано от няколко причини. Преди всичко епиграфските материали са сравнително надежден източник за по-точното установяване на състава на кирилицата в различните етапи на младенческата ѝ възраст и пораждат редица въпроси с двойствени отговори – например кои знаци за ю и ъ са първични – тези, които знаем от палеографските ръководства, или огледалните им варианти (вж. например абецедара от Равна и оловния амулет от Одръци). На второ място аз съм склонен да считам повечето отразени чрез графика отклонения в надписите от познатото състояние на езика в ръкописите като рефлекс на говорни иновации, проникнали в епиграфиката по две основни причини. Първата от тях е, че средновековното общество като тип култура е преди всичко устно⁹. Този му характер е тясно преплетен със свързаното писмо. То прави произнасянето (може би отначало буква по буква, после на срички и накрая с цяла дума) на поредицата от знаци в нещо неизбежно или може би – още по-точно – в нещо неотделимо от писмения текст. И тъй като четенето е част от текста и е вписано в него¹⁰, то средновековният текст (независимо върху каква основа е нанесен) с непълен без гласа и той първо се превръща в звукови вълни и после в представи и понятия, както звукозаписващата техника превръща звуковата пътека, „прочитайки“ я директно в звукове. Четенето на ви-

сок глас е характерно не само в литургичната практика, но и при събиранията в различни слоеве на обществото, при училищни упражнения, а може би и при индивидуалното четене в монашеските среди. Опора за това ми твърдение са не само фонетичните явления в епиграфиката, които са сравнително по-нови като находки, но и тези, които са известни отдавна – например пренесената на два реда дума съ–нна в Самуиловия надпис, което и без друго изтъква вероятния двукомпонентен характер на *ери*, изиграл роля и при евентуалното скандиране и сричкване на каменоделеца, редом с природно забавения характер на тази занаятчийска дейност. Това е продиктувано и от двойствения характер на голяма част от разнородните епиграфски текстове. В тази епоха сякаш още няма функционално разграничаване, няма отчетлива граница между надписите, предназначени само за маркиране и съхраняване на текстове и такива, предназначени за четене в най-широк смисъл (срв. например преславските плочки за реда на църковните четения, графитите с инвокационен характер и т. н.). От друга страна, можем да сме сигурни, че голяма част от надписите (без тези с по-изявен ктиторски характер, които издават бездруго книжната подложка), писани от хора, за които сме сигурни, че принадлежат или поне кръжат край средата от духовници, средна и висша аристокрация, миряни-преписвачи и спорадично може би представители на други съсловия (има надписи за собственост), са писани вероятно без образец и следователно са рожба на устната мнотехника (независимо дали думите се произнасят ясно и по подобие на литургичното пеене¹¹ или с характерното за Средновековието мърморене под нос¹², което в литургичната практика се отбе-

⁹ S a e n g e r, P. Silent Reading. Its impact on late medieval script and society. – *Viator*, 13, 1982, 367–414; S a e n g e r, P. Manières de lire médiévales. – In: *Histoire de l'édition française*. I. Le Livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle. Paris, 1982, 131–141; P e t r u s s i, A. Lire au Moyen Age. – In: *Melange de l'École Française de Rome. Moyen Age – Temps modernes*, 96, 1984, 604–616.

¹⁰ C h a r l e s, M. Rhétorique de la lecture. Paris, 1977, p. 9.

¹¹ У с п е н с к и й Б. Древнерусский кондакаръ как фонетический источник. – В: *Славянское языкознание. 7 международный съезд славистов*. Варшава, август 1973. М., 1973, 314–346.

¹² P e t r u s s i, A. Цит. съч., с. 604.

лязва като четене тн). Затова трябва да се отладе нужното внимание на такива появи на форми като човека на р. 3 от надписа върху амулет от Силистренско (с. 237), където се среща и два пъти формата с ъ (наборният текст на с. 237–239 не е точен навсякъде; между другото ъгловатата форма на е е доста архаична – по същия начин се пише йотуваното е в надгробния надпис на Тудора на с. 173). Декораторът няма сигурни и трайни писмени навици и графичната близост между ъ и ъ при него довежда до пълното смесване на места – прогонѣтъ, отъ (2 пъти), което в набора е отразено като прогонѣтъ, отъ. Обратното – вместо видимата на снимката повелителна форма въжн на рисунката на р. 6 клишето показва приамливата екава форма вежн. Спирам се преди всичко на амулетите, защото те имат и снимки, и графични извлечения, а, от друга страна, текстовете им дават повече възможност за съпоставки при различна честота на знаците.

В сравнително добре запазения текст с молитва против нежит върху амулет от с. Одръци на последния ред от лицевата страна се чете въ глакъи нѣъ, а не в глакъи нѣъ; на обратната страна на р. 2–4 се чете к[о]стн съкрѣжшншн н жнѣъ съръешн, а не к[о]стн съкрѣжшншн жнѣъ съръешн; на р. 5–6 се чете ндн н не оврѣ[тн] с[ѣ] въ вѣкъи, а не ндн нно оврѣ[.]с[.] въ вѣкъи; на р. 7 до вгответанаго дне сждънае[г]о, а не до вгответанаго дне сждъ на е[г]о. Смушава особено и формата пролнѣтъ вм. пролнѣтъ на р. 9 от страна А. Такива написания за маркиране на букви само с отвесни хасти, които нищо не означават като прочит, не са редки: срв. ѣман в надпис номер 4 от Мурфатлар, сн ѣм ои аи ю във втория Крепчански надпис на Антон от 921 г. В апокрифния текст върху амулет от Пъкуйул луй Соаре, написан с изискано кирилско писмо, което издава добро писмено възпитание, на р. 3 се чете камо ндешн нежитѣ і рече, а не камо ндешн ѣжитѣ рече; на р. 6 под влияние на формата ооун или с т. нар. очно о се чете въ костн съкрѣжшнѣтъ омици, а не въ костн съкрѣжшнѣтъ мици; оглоушнѣтъ, а не оглоушнѣтъ и т. н. В пе-

тия мурфатларски надпис се чете бѣ же вън помнлоун оци – 'Бог да ви помилува, отци', а не бѣ же въ н помнлоун оци, което трудно може да се преведе смислено. В Битолския надпис на цар Иван Владислав на р. 1 се чете ѣманом, а не ѣманом. На р. 2 се чете прѣстѣва срещу ѣи – у издателите. Ери със съединителна чертица по същия начин се пише в спомагателния глагол въитн на р. 3 и р. 6 – въит[ь], обаче съиъ (р. 6) и въи на р. 7. Прави впечатление, че авторите не вземат страната нито на покойния Й. Заимов, нито приемат Мошиновия прочит, въпреки че тук-там, особено от дясната страна на надписа, правят опити за възстановки. Тогава защо в pagatio-то на надписа стои грешното въит[ь наоув]ѣжище вм. въит[ь наоув]ѣжище? С а е изписано възато (р. 9), нѣходѣщю (р. 12) и неясното, но почти безусловно от гръцка дума окончание -фѣа. Дистрибуцията на малката носовка като а и ѣ в различни позиции според различните старобългарски писарски школи е доста деликатен случай и е трябвало да се намери подходящо графично решение, което при компютърния набор, чрез който и без това е изпълнена книгата, предлага неимоверни възможности. За съжаление навсякъде а и ѣ се предават с а, а това не е трябвало да се допуска. Прави впечатление, че в повечето случаи авторите съвестно се стараят почти до педантичност да следват текста на надписите tel quel и да не развързват съкращенията на т. нар. Nomina Sacra. Тъкмо затова буди учудване намесата в първия ред на амулета от с. Одръци г[ослод]н: ѣ[е]в х[рист]е. Ярка непоследователност има в прочита на възстановката на четвъртия надпис от с. Мурфатлар, където първият ред според издателите гласи вл[а]гословенъ [ен вьс]дръжнѣ[ел], т. е. има успешна авторска намеса в текста (защо обаче няма окончание за вокатив?), а немският превод на последния ред 'im Monat Juli, am 15. Tag' никак не съответства на набрания текст сен мѣсаца []лн []зѣ, където безсмисленият на пръв поглед край на реда е съвсем в съзвучие с евентуалното мѣсаца [нѣ]лн [в]зѣ.

В труда погрешка е попаднал и един доста късен надпис (може би XIV–XV в., № 5 от Крепча), както и един гръцки надпис (с. 151), прибързано обявен за надгробен надпис на първобългарски език, писан с гръцки букви, размесени с рунно писмо¹³.

О. Кронщайнер и К. Попконстантинов имат определени заслуги към старобългаристиката. Докато първият в последно време е съсредоточил усилията си около изданията на старобългарски текстове, то Попконстантинов през последните 20 години е неуморен археолог, на когото българската епиграфика дължи много. Той е фактическият откривател на най-стария датиран кирилски надпис от октомври 921 г., той направи достъпни за учените десетки старобългарски и среднобългарски надписи и чрез него те влязоха в научно обращение. Книгата *Altbulgarische Inschriften* представя в най-сбит

вид максималния брой известни и проучени надписи, които благодарение именно на нея едва сега могат да станат основа за по-сериозни проучвания върху българската епиграфика от края на IX до към началото на XII в. Надписите при правилно водена анкета вече не представят само една констелация от знаци, а съдържат сведения за важни черти от българската средновековна цивилизация в очаквани и неочаквани посоки – състояние на езика в определен момент на развитието му във фонетичен (и евентуално морфологичен) план, въпроси на антропонимията, на феодалното право, на църковната и светската йерархия, на общите места в средновековната литература и култура и т. н., и т. н. – все тематика, която изследвачът трябва добре да познава, за да може надписът да излезе от своята вековна херметичност.

¹³ Вж. Георгиев, П. Дешифриране на загадъчния надпис от Плиска. – В: Приноси към българската археология. Т. 1. С., 1992, 107–112.